

לעילוי נשמת היקר באדם
סבי מורי
ר' סעדיה חג'בי זצ"ל
נפטר ז' אדר ב' ה'תש"ס

חמישה שישבו על ספסל: היש "זכות ראשונים"?

ראשי פרקים

הצגת הסוגיה

הדיון בשלב א' בגמ'

מקרה א' – דבלאו איהו לא איתבר

מקרה ב' – דבלאו איהו נמי איתבר

הדיון בשלב ב' בגמ'

שיטת הטור

שיטת רש"י עפ"י הגר"א

ביאור מחלוקת רש"י והטור

הסבר אחר ברש"י

שיטת הרמב"ם

הצגת הסוגיה

סוגייתנו (ביק יע"ב) מתחלקת לשני שלבים:

שלב א':

מתקיף לה רב פפא, והא איכא הא דתניא: "ה' שישבו על ספסל אחד ולא שברוהו, ובא אחד

וישב עליו ושברו – האחרון חייב",

ואמר רב פפא: כגון פפא בר אבא!

היכי דמי? אילימא דבלאו איהו לא איתבר – פשיטא! אלא דבלאו איהו נמי איתבר – מאי

קעביד?

שלב ב':

סוף סוף מתניתא היכא מתרצא? לא צריכא, דבלאו איהו הוי מיתבר בתרי שעי, והשתא

איתבר בחדא שעה, דאמרי ליה: אי לא את, הוי יתבינן טפי פורתא וקיימין.

ולימא להו: אי לאו אתון בדידי – לא הוה מיתבר! לא צריכא, דבהדי דסמיך בהו תבר.
פשיטא!

מהו דתימא כחו לאו כגופו דמי, קמ"ל דכחו כגופו דמי, דכל היכא דגופו תבר, כחו נמי תבר.

הנושא המרכזי הנדון בסוגיה הוא שותפות מספר אנשים בנוק כאשר לא כולם פעלו בבת אחת, כהמשך לסוגיות הקודמות. ישנם מצבים שכולם מוגדרים כמזיקים וישנם מצבים שרק האחרון במאמר זה נבחן את המצבים השונים בעניין¹.

הדיון בשלב א' בגמ'

מקרה א' – דבלאו איהו לא איתבר

כשבלעדיו לא היה נשבר אומרת הגמ' שפשוט שרק האחרון חייב ומה החידוש בכרייתא, והסברא היא שכאשר הם ישבו בהיתר עפ"י התקן המותר הרי הם נחשבים חלק מנתוני השטח – כמו בולי עץ המונחים על הספסל, ורק האחרון הוא הפושע, הוא עירער את המצב, למרות שורדאי המשקל המשותף הוא פעל את פעולת את השבירה. כאן המקום להדגיש, כי בדיני נזיקין – הגדרה הלכתית כמזיק איננה נמדדת בשאלה הטכנית 'מי עשה בפועל', כפי שיכול לטעון בענייננו בעל הספסל, אלא 'מי מוגדר כאחראי שפשע'.

אמנם מסתבר, שדברי הגמ' הם רק באדם שבא ונתוסף ליושבים; אך אם למשל יפול בול עץ על הספסל, כך שסך המשקל ישבור, והאנשים מודעים לכך – מסתבר שיצטרכו לקום שהרי הם ברי דעת והספסל נתון לשימושם ההגיוני בלבד (כי כמובן אין טענה כלפי בול העץ אתה שינית את המצב וכד'), ואם לא יקומו הרי הם פושעים ושם מזיק חל עליהם.

מקרה ב' – בלאו איהו נמי איתבר

בלעדיו ג"כ היה נשבר, ועל כך שואלת הגמ' "מאי קעביד". כאן נחלקו רש"י והתוס' בביאור שאלת הגמ' (אכן יש אחרונים שטענו שאין מח', לא אכנס לכך, ועיין): לרש"י – פטור לגמרי, ומסתבר שרואים את כל החמישה כגוף אחד (כאילו לפנינו אדם אחד במשקל של חמישה), ולכן מבחינת האחרון הספסל מוגדר כ"מנא תבירא", כי הם בלבד פועלים את מעשה הנזק, וא"כ אין משמעות לישיבה שלו. לתוס' – שאלת הגמ' היא "מה עשה יותר מכולם וישלם רק חלקו עם כולם". מסתבר שזה משום שכל אחד נחשב בפני עצמו, ואם כן על כל אחד מהחמישה מוטלת האחריות האישית לקום ואין זה שייך לטעון "היינו ראשונים". לכן גם השישי נכנס לחשבון זה כמו

1 לא אכנס כאן כ"כ לנתון של "פפא בר אבא" ולהגדרת שואל שנחלקו בו הראשונים, והמעין יראה בפנ"י ותוס' כאן, רא"ש, מאירי וכן בחי' ר' אריה לייב סי' נט-ס. כמו"כ יש לדון במסקנת הסוגיא "כוחו כגופו" מה נחדרש כאן לעומת שאר מקומות בש"ס שהדבר פשוט, ועי' חי' ר' אריה לייב שם וכן קונטרסי שיעורים לרב גוסטמאן שיעור יא אות ז. ויש להאריך, ואכמ"ל.

כולם ועתה כדי שהספסל לא יישבר – על שנים מהשישה לקום, ואם נשבר כולם חייבים כי כולם פשעו, שאין החיוב על שניים מסוימים לקום. מכל מקום, ברור לגמ' עד עתה כי אין זה בגדר "הכשרתי במקצת נזקו – חבתי בתשלומי כל נזקו כהכשר כל נזקו" של המשנה, או משום שהוא עשה הכל (מקרה א'), או משום שאינו חייב על כל הנזק (מקרה ב').

הדיון בשלב ב' בגמ'

מכאן מבררת הגמ' את הברייתא לכשעצמה, ומעמידה בתחילה שבלעדיו היה נשבר בשעתיים ועתה כשהצטרף נשבר בשעה. כאן נוספת טענה שלו "היה עליכם לקום", ונחלקו ראשונים מתי היא שייכת.

שיטת הטור

מהטור (ח"מ סי' שפא) עולה, וכן שיטת הנמוק"י והרמ"א, שבירור דין הברייתא מנותק מה"היכי דמי", וטענתו של האחרון שייכת רק בשלב השני בגמ', כלומר אם היו יכולים לקום לפני השעתיים ולא קמו – חייבים, ורק כשמך עליהם – האחרון חייב. אולם השלב הראשון נשאר לדינא: אם בלעדיו היה נשבר – פטור (והכוונה שהיה נשבר מיד בלעדיו כפי שמפורש בטור), ואם לא היה נשבר לעולם בלעדיו – הוא לבד חייב אפילו בלא שסמך עליהם, שהרי הוא חידש כאן שם מזיק.

שיטת רש"י

כתב רש"י (ד"ה לא צריכא):

"לעולם דבלאו איהו לא הוה מיתבר כלל, ודקאמת פשיטא – לא צריכא דלא ישב עליו אלא עמד על רגליו ונסמך עליהם, ואתא לאשמועינן דכחו כגופו דמי".

העולה מדברי רש"י הוא שבתירוץ הגמ' "ל"צ וכו'" מתזירה היא אותנו למקרה הראשון – דהיינו שבלעדיו לא היה נשבר כלל, ויש להבין כוונתו.

הגר"א מסביר בדעת רש"י, שטענת האחרון "היה עליכם לקום" שייכת גם בשלב א', דהיינו גם במצב שבלעדיו לא היה נשבר לעולם והוא בא והוסיף את כוחו, וזה בניגוד לסכרת ה"פשיטא" שהעלתה הגמ' בתחילה.

הגר"א מדייק זאת מכך שברש"י משמע שהוסיף כח, ואם מדובר רק על השלב השני הרי שהיה מספיק לומר שרק מנע אותם מלעמוד (כמו בדיבור הבא ברש"י) מבלי להוסיף כח, ואז רק האחרון חייב ולכך אין צריך את חידוש כוחו כגופו².

מנין לגר"א דבר פשוט זה, שאדם חייב על כך שמנע אחרים מלמנוע נזק? ה"ברכת אברהם" משווה זאת לדין מצמצם בהמת חכירו בשמש, שישנו מ"ד שחייב כנזיקין (סנהדרין ע"ב), ונראה שניתן להסביר את יסוד החיוב בשני אופנים:

2 עי' בחי' ר' אריה לייב שפירש כי הגר"א למד זאת מהשקלא וטריא בגמ', שכולו דיון לגבי שאלת חיוב האחרון ולא לגבי פטור הראשונים.

עצם שימת הבהמה שם בידי היא המחייבת, למרות שגורם הנזק שיבוא אח"כ הוא עקיף – חוסר האפשרות של הבהמה לצאת בגלל נעילתו.

אפשרות נוספת היא שיש לחייבו על נעילתו מדינא דגרמי, מכיוון שזהו 'ברי היזקא' (ברכת אברהם; או בגלל גורם אחר לפי השיטות הראשונות בעניין גרמי, ואכמ"ל).

יישום הדבר בסוגייתנו לפי שני האופנים יהיה א"כ, בהתאמה:

א. כסברת הנמוקי' – שכשנסמך עליהם הרי הם "כגרזן ביד החוצב". ניתן לומר שרואים זאת כאילו הוא הניח כוחותיהם על הספסל, שהרי הם התכוונו לקום והוא בעצם בא והחזיר אותם למצב של ישיבה (למרות שזהו תהליך רציף ניתן לפרקו לשני שלבים), כמו אדם שבא והניח חבילות על הספסל.

ב. מכיוון ששבירת הספסל כשמונע מהם לקום היא 'ברי היזקא' הרי זה נחשב כגרמי ולא כגרמא, ולמאן דדאין דינא דגרמי (וכך ההלכה) חייב.

ייתכן שתהיה נפק"מ בין ההסברים במקרה שאיים עליהם באקדה שלא יקומו, שלפי הסבר א' ייפטר כי צריך השתתפות ממשית בידיים שלו, אולם לפי הסבר ב' יתחייב כיון שזהו ברי היזקא (וכן למשל אם נעל אנשים בחדר עם רצפה רעועה שידוע שוודאי תישבר מכובד משקלם). אך אין זה הכרחי וייתכן שלשתי הסברות צריך איזשהו מעשה בידיים. מכל מקום, יוצא לפי הגר"א ברש"י שאם לא היה מונע אותם היו חייבים לעמוד, ורק משום שלא יכלו לעמוד (כד"ה 'סמך בהו') – ייפטר.

ביאור מחלוקת רש"י והטור

כאמור, יוצא לפי הנ"ל שנחלקו רש"י (עפ"י הגר"א) והטור בספסל שלא היה נשבר בלעדיו לעולם, שלרש"י – אם היו יכולים לקום ולא קמו – כולם חייבים, ולטור – רק האחרון חייב. בביאור סברתו של רש"י נראה לומר, שכמדד לשם מזיק יש לבחון את ישיבתם כתהליך ולא להסתכל רק על רגע הישיבה, כלומר עליהם לשים לב כל רגע ורגע שישבתם לא תגרום נזק. לכן גם אם ישבו בהיתר יכולים הם להיות מוגדרים אח"כ כמזיקים, ואין להם טענת "היינו ראשונים כאן".

נראה שבנקודה זו חולק הטור, וסובר שכיוון שישבו בהיתר אינם מוגדרים כמזיקים, ושוב אין אפשרות להחיל עליהם שם מזיקים, כי אנו דנים על רגע המעשה של ישיבתם – שאינו פשיעה כלל, ומעתה ואילך הרי המצב סטאטי ואין בו מעשה, לכן רק האחרון נחשב מזיק.

אכן, בספסל רעוע, דהיינו כשישבו מראש בידועם שיישבר הספסל בשעתיים, גם הטור מודה שעליהם לקום. נראה לומר שישבתם מלכתחילה היתה בעירבון מוגבל³, ואם כן מוטלת עליהם אחריות כוללת יותר לשים לב לסביבה ולדברים המתחדשים בה, כלומר יש כאן מעין 'הרחבת אחריות', וא"כ כשנוסף משתמש הרי גם הם פושעים, כיוון שניתן לחדש כלפיהם שם מזיקים⁴.

3 גם אם לא נגדיר שכעת כבר התחילו את תהליך נזק (ורק בהמשך יוגדרו כמזיקים), וכ"ש שאם כן נגדיר כך.

4 אכן, עיין באחרונים שהעלו סברות אחרות (כמו חילוק בין מזיק בשב ואל תעשה למזיק בקום עשה), והקרוב בעיני כתבתי.

הסבר אחר ברש"י

אכן החזו"א חלק על הגר"א, וסובר שמניעה מלקום היא גרמא בלבד ולכן אין לחייב על כך. הוא מפרש, שבכל מקרה האחרון הכביד על הספסל, והחידוש הוא גם בשלב א' שכוחו כגופו. מסתבר, אפוא, שישביר את רש"י כפנ"י דלקמן.

הפני יהושע מסביר את רש"י כטור, דהיינו שמה שהכניס רש"י במסקנת הגמ' "לא צריכא דסמך עלייהו" את שלב א' – כוונתו שיש להפך רק את סברת "פשיטא" בהתחייבות האחרון, שאין זה פשוט לחייבו מצד צורת המעשה וישנו חידוש של כוחו כגופו; אך וודאי שהראשונים פטורים ואין ה"א לחייבם, שהרי ישבו בהיתר.

אם כן דברי רש"י "ולא יכלו לעמוד" (ד"ה 'סמך בהו') מתייחסים רק לשלב ב' שהקדים זמן השבירה, שהרי לא שללה הגמ' מקרה זה (לא נאמר "אלא"), ומשמע שלא חזרה בה מכך שיש לאחרון טענה כלפיהם, אך זה רק בשלב ב', כאמור; וא"כ הברייתא למסקנה מועמדת בכל עניין, אלא שרק בשלב ב' אם יכלו לקום ולא קמו – חייבים.

יוצא אפוא, שנחלקו הגר"א והפנ"י בדעת רש"י במקרה שלא היה נשבר כלל בלעדיו והיו יכולים לקום, שלגר"א – חייבים, לפנ"י – פטורים, וכשיטת הטור דלעיל.

שיטת הרמב"ם

כתב הרמב"ם (חובל ומויק פ"ו הט"ו):

וכן חמשה שיסבו על הכסא ולא נשבר ובה האחרון וישב עליו ונשבר אע"פ שהיה ראוי להשבר בהן קודם שישב הואיל וקירב את שבירתו האחרון חייב, שהרי אומרים לו אילו לא נסמכת עלינו [נ"א: עליו] היינו עומדים קודם שישבר, ואם ישבו כאחת ונשבר כולן חייבין, וכן כל כיוצא בזה.

הרמב"ם השמיט את "פפא בר אבא" (שכאמור לעיל בהערה, איני עוסק בכך במאמר זה), אך הקושי החריף יותר הוא מדוע השמיט את טענת האחרון "היה עליכם לקום כשבאתי".

לפי הדרישה (ס"י שפא, וכ"כ בסמ"ע), החידוש במקרה שהקדים זמן השבירה הוא כיוון שלא ידעו כלל שהוא רוצה לשבת עמהם ובה פתאום וישב על הספסל. על כך שואלת הגמ' "פשיטא", ועונה שלא ישב ממש אלא נסמך, והחידוש הוא בצורת מעשה כזו שכוחו כגופו. הסמ"ע דוחה את הבנת המגיד-משנה ברמב"ם (וכן את תוספת השו"ע "נסמך עליהם ולא יכלו לעמוד") שהוא מנע מהם לעמוד.

אכן גירסת הטור היא "עליו", וכן מעיד הרב קאפח זצ"ל שהיא גירסת כל כת"י ברמב"ם, וא"כ פשוט שמדובר על הספסל כהבנת הסמ"ע.

יוצא לפי הסמ"ע, שאם אכן היו יכולים לעמוד (בשלב ב') היו חייבים לעשות זאת.⁵

5 ומסתבר שבדין מרבה בחבילה אין זה שייך כלל, כי בתחילה כשהניחו לא היו מוגדרים כמזיקים, ושוב לא תוכל החבילה ליהפך למזיק שהרי כלו מעשיהם ואין כאן אדם המזיק כלל, בניגוד לאנשים שיושבים על הספסל. כלומר ההבדל הוא מצד גורם המזיק אם ניתן להגדירו כמזיק. ועיין בספר נחלת דוד בפסקא האחרונה בסוגיא שכתב טעמים אחרים, ואכמ"ל, והבוחר יבחר.

נראה לענ"ד, שגם אם גורסים "עליהם" ניתן להישאר בהסבר זה, וכוונת הרמב"ם שישב לידם כמו בתחילת ההלכה, רק נקט לשון מקרא, כמו "ועליו מטה מנשה" שפירושו "על ידו, בסמוך לו".

א"כ לא נחלקו הרמב"ם והטור עקרונית לפי הסבר זה, אלא רק באיזו היכי תמצי מדובר שלא יכלו לקום, אך העיקרון לשניהם הוא שאם יכלו לקום ולא קמו – כולם חייבים. אך אין משמע ברמב"ם כדרישה, וגם לא כתב ש"נסמך מיד", לכן לענ"ד באמת יותר פשוט ברמב"ם כהבנת הגר"א.

הגר"א הבין שגירסת הרמב"ם בגמ' שונה, ולא גורסים "ולימא להו אי לאו אתון כדידי לא הוה מיתבר", כלומר לעולם אין לו טענת "היה עליכם לקום", ותמיד קיימת "זכות ראשונים" למי שישב בתחילה. אם כן רק האחרון הוא אדם המזיק, שהרי היו קמים לפני השעתים, ואין דנים אותם שהתחילו כבר תהליך שבירה.

יוצא, אפוא, שלפי הגר"א לפנינו מח' משולשת להלכה: לרמב"ם – גם בספסל רעוע אינם חייבים לקום לפני הזמן שלהם, לטור – חייבים, ולרש"י – אף בספסל יציב עליהם לקום.